

Krono, skatte och frälse

Örjan Hill publicerade 1991 en bok med titeln "Kanske folket är fattigt". Den 30 januari 1993 höll han en kortkurs i ämnet "Krono, skatte, frälse" i Alingsås med ASF och Vuxenskolan som arrangörer. Han använde då inledningen till boken som kompendium. Vi återger här inledningen med undantag av vissa grafiska översikter.

När man studerar ägandestrukturer i det svenska bondesamhället under 16- och 1700-talen är det viktigt att inse den grundläggande principen om skillnaden mellan *jordägande* och *ränteägande*.

Jordägaren ägde själva jorden i en gård, eller om man så vill, det som konsumerades på gården, det som gården fick behålla.

Ränteägaren ägde räntan eller skatten av samma gård, d v s merproduktionen eller det som gården skulle lämna ifrån sig.

Beroende på vilka som innehade jord- respektive ränteägandet av en gård, skiljer man mellan tre olika jordnaturer - *skatte*, *krono* och *frälse*.

Jordnaturer

I ett skattehemman ägdes jorden av bonden och räntan av kronan. Skattegårdarna beboddes således av *självägande bönder*, som betalade sin skatt till kronan. Om bonden inte betalade sin skatt på tre år kunde gården bli s k *skattevrak*, vilket innebar att bonden förlorade jordägarerätten till kronan och gården övergick till krono natur.

I ett kronohemman var kronan både jord- och ränteägare. Kronogårdarna beboddes normalt av bönder, s k *kronolandbor* ("ungefär" arrendatorer), som betalade städja för en sexårig legotid ("ungefär" giftostämman) samt skatt till kronan.

I frälsehemman innehades jordägarerätten och ränteägandet av adelspersoner (en viss del av räntan skulle dock gå till kronan och det förekom att även ofrälse ståndspersoner innehade frälse). Frälsegårdarna bestod av *säterier*, som beboddes av *adelspersoner*, och *landbohemman*, som beboddes av

bönder, s k *frälselandbor* ("ungefär" arrendatorer). Landborna erlade städja för en sexårig legotid och skatt (inkl. dagsverken) till den adlige ränteägaren samt vissa kronoutskylder.

Man brukar skilja mellan *ypperligt frälse* och *allmänt frälse*. Ypperligt frälse var helt befriade från grundskatt till kronan och bestod av säterier och rå- och rörshemman (landbohemman inom samma by som säteriet). Kravet för att få säteriprivilegier på en frälsegård var, att den var "så bebyggd och kultiverad, att den såsom ett adligt säte kunde bebos". Om en adelsman lät sitt säteri förfalla riskerade han att friheten indrogs, vilket fick till följd att hemmanet blev ett allmänt frälsehemman. Allmänt frälse bestod av landbohemman, endast delvis befriade från kronoutskylder. Allmänna landbohemman som låg på mindre än en mils avstånd från säteriet (frihetsmilshemman) hade särskilda skattelättnader under 1600-talet (jfr schema sid 12). Landbohemman utanför frinetsmilen benämndes ströhemman eller strögods.

En adelsman kunde genom *frälseköp*, *förläning* (personlig gåva utan arvsrätt) eller *donation* (gåva med arvsrätt) från kronan förvärva räntor av skattehemman samt jord och räntor av kronohemman, vilket var vanligt före mitten av 1600-talet. Jord av skattehemman kunde endast bli adelsmannens genom förvärv från den jordägande bonden.

Om både jord och ränta från en krono- eller skattegård hamnade i en adelspersons händer förvandlades gårdens jordnatur till frälse, men om enbart räntan av en skattegård övergick till adelsmannen, benämndes hemmanets jordnatur *skattefrälse* (ibland frälse av skattenatur - om det i jordböckerna står att en skattegård donerades till frälse betyder det underförstått frälse av skatte natur) - den självägande bonden skulle betala sin skatt till en adelsman istället för till kronan.

Reduktion och indelningsverk

Genom Karl XI:s stora *reduktion* på 1680-talet övergick mängder av jord och räntor från adeln till kronan.

Framför allt gällde det gårdar som tidigare hade tillhört kronan eller vederlag för sådana. De användes nu istället i genomförandet av det yngre *indelningsverket*.

Indelningsverket innebär i vidsträckt bemärkelse ett statligt avlöningsväsende, som var grundat på indelning, d v s krono- och skattegårdarnas räntor var specifikt anvisade eller indelade till ett särskilt behov inom t ex militiestaten (officerare, regementen m m), justitiestaten (häradshövdingar m m), jägeristaten (jägmästare, skogvaktare m m), eller landsstaten (kronofogdar m m). Tärby Larsagården var t ex efter reduktionen indelad under landsstaten och gårdens bönder skulle betala sin skatt till kronofogden i Ås härad. Detta system fanns sedan gammalt i Sverige, men utvecklades och nådde sin fulländning under Karl XI.

I mer inskränkt betydelse menas med indelningsverket det rustnings- och roteringssystem, som genomfördes av Karl XI från 1680-talet, rörande uppsättning av ryttare och soldater. För kavalleriet indelades vissa hemman och *rusthåll*, vilka skulle uppsätta och underhålla häst och karl mot befrielse från utgörande av ränta. Där denna befrielse inte räckte till, anvisades s k *augment*. För infanteriet indelades bondgårdarna i *rotar* med en gård som stamrote. De bönder som hörde till samma rote skulle gemensamt hålla en soldat.

Ett specialfall var de kronogårdar som benämndes *berustade säterier*. Denna typ av hemman var reducerade frälseäterier, där innehavarna satt kvar mot att de underkastade sig skattskyldighet, vilken då bestod i uppsättning av ryttare.

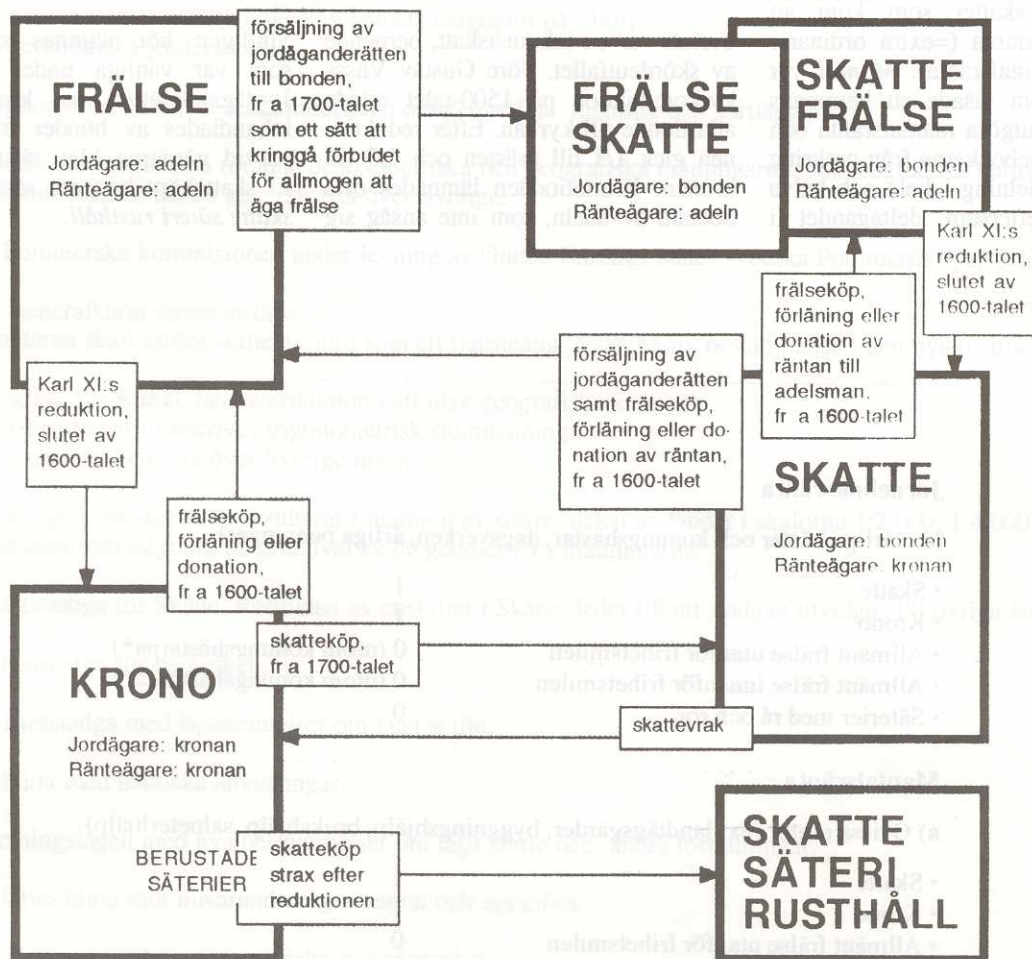
1723

År 1723 fick förutom adeln även präster, borgare och adelns jämlikar rätt att inneha allmänt frälse, men bönderna var fortfarande utestängda från möjligheten att genom frälseinnehav själva uppbära sina skatter.

Frälsskatte och 1789

Om en ägare av ett frälsehemman

Fortsättning på nästa sida

Förenklat schema över jordnaturer under 16- och 1700-talen (före 1789).
Konstruerat av författaren efter Ingers och Nordisk familjebok.

Fortsättning från föregående sida

sålde jordäganderätten till en bonde - vilket var möjligt så länge räntan behölls i frälsemannens ägo - benämndes gården *frälsekatte*, som ju funktionellt var identiskt med skattefrälse natur, d v s en självvägande bonde betalade skatt till en adelsman. Frälsekattehemman blev vanliga under några decennier runt mitten av 1700-talet fram till 1789 då alla samhällsgrupper, inklusive allmogen, genom *Gustav III:s förenings- och säkerhetsakt* fick rätt att inneha såväl jord som ränta i allmänt frälse. Inte

sällan förpantades frälseräntan till den jordägande bonden.

1810

Först år 1810 fick alla människogrupper rätt att inneha ypperligt frälse, d v s säterier samt rå och rör, vilket dittills, med vissa undantag, hade varit adelns privilegium.

Grundskatt

Den skatt som åvilade jorden i det

svenska bondesamhället under 16- och 1700-talen kallades *grundskatt* och avskaffades vid sekelskiftet 1900. Grundskatten bestod av *jordeboksränta*, *mantalsränta* och *tionde*. Andra kronopålagor var t ex mantalspenningar (baserad per person) och lagmans- och häradshövdingräntor (baserad per hushåll).

Jordeboksräntan (=ordinarie ränta, årlig ränta, viss ränta) var den gamla skatten som kronan upptog av den

Fortsättning på nästa sida

skattskyldiga jorden och som enligt Vadstena herremötes beslut 1524 skulle införas i en jordebok.

Under stormaktstiden på 1600-talet tillkom nya skatter som kom att kallas mantalsränta (=extra ordinarie ränta, hemmantalsränta). *Mantal* var den enhet, som visade ett hemmans möjlighet att utgöra mantalsränta och infördes i jordeböckerna från omkring 1630 med indelning i hela och halva bönder. Allteftersom deltagandet i

skatterna utsträcktes till t ex torp och nyanläggningar samt p g a *förmedlingar* (permanenta nedsättningar av skatt) uppstod även 1/4- och 1/8-hemman.

Tionde var en inkomstskatt, beroende av skördeutfallet. Före Gustav Vasas kyrkoreduktion på 1500-talet erlade alla tionde till kyrkan. Efter reduktionen gick 1/3 till prästen och 2/3 till kronan. Kronotionden lämnades ofta obetald av adeln, som inte ansåg sig

skyldiga att lämna skatt till kronan. År 1600 fick de bekräftelse på befrielsen av kronotionde.

Skatteköp

Slutligen bör nämnas *skatteköpen*, som var vanliga under 1700-talet. Jordäganderätten av kronohemman inhandlades av bönder från kronan, varvid gårdarna blev skattehemman. Et skatteköpt berustat säteri kallades *skatte säteri rusthåll*.

Jordeboksränta

(ex: årliga hästar och konungshästar, dagsverken, årliga penningar)

• Skatte	1
• Krono	1
• Allmänt frälse utanför frihetsmilen	0 (utom konungshästarna*)
• Allmänt frälse innanför frihetsmilen	0 (utom konungshästarna*)
• Säterier med rå och rör	0

Mantalsränta

a) Ovissa räntor (ex: landtågsgrädder, byggningshjälp, brukshjälp, salpeterhjälp)

• Skatte	1
• Krono	1
• Allmänt frälse utanför frihetsmilen	0
• Allmänt frälse innanför frihetsmilen	0
• Säterier med rå och rör	0

b) Extra ordinarie hjälper och gårdar (boskapspenningar och skjutsfärdspenningar)

• Skatte	1
• Krono	1
• Allmänt frälse utanför frihetsmilen	1/2
• Allmänt frälse innanför frihetsmilen	0
• Säterier med rå och rör	0

Kronotionde

• Skatte	1
• Krono	1
• Allmänt frälse utanför frihetsmilen	1
• Allmänt frälse innanför frihetsmilen	1
• Säterier med rå och rör	0

*Jfr dock Segerstorpsgårdarna, som skulle erlägga både "årliga hästar och konungshästar"

Svenska lantmäteriets historia

- 1628 Det svenska lantmäteriet grundas genom Gustav II Adolfs instruktion för Anders Bure.
Den geometriska kartläggningen av landets inägojord på- börjas.
Den geometriska jordeboken.
- 1643 Instruktion med de första bestämmelserna om geografisk mätning och kartläggning.
- 1688 Ny detaljerad instruktion rörande de geometriska och geografiska mätningarna. De geografiska kartorna sammanställs till en generalkarta över Sverige.
- 1691-1709 Pommerska kommissionen under ledning av Gunno Eurelius mäter svenska Pommerns byar och städer.
- 1706 En ny generalkarta sammanställs.
- 1725 Lantmätarna skall utföra skifte av jord som ett tjänsteåliggande, en ny bestämmelse i den nya instruktionen.
- 1735 Privilegium för Kungl. lanmäterikontoret att utge geografiska kartor.
- 1747 För första gången föreskrives trigonometrisk stommätning.
En ny geografisk karta över Sverige utges.
- 1757 Förordningen om storskifte resulterar i mätning av större delen av landet i skalorna 1:2.000, 1:4.000 och 1:8.000.
Geografisk kartläggning på grundval av de geometriska mätningarna.
- 1803 Enskiftesstadga för Skåne. Resultatet av enskiftet i Skåne leder till att stadgan utvidgas till övriga landet.
- 1807 Enskiftesstadga för hela riket.
- 1827 Ny skiftesstadga med bestämmelser om laga skifte.
- 1864 Instruktion med tekniska anvisningar.
- 1928 Jorddelningslagen med nya bestämmelser om laga skifte och andra förrättningar.
- 1928-1948 Utveckling mot nuvarande organisation och uppgifter.
- 1948 Kartläggning med fotogrammetriska metoder inleds.
- 1972 Fastighetsbildningslagen ersätter den äldre lagstiftningen.
Lantmäteristyrelsen och Rikets allmänna kartverk sammanslås till Lantmäteriverket.
- 1975 Lantmäteriverket flyttar till Gävle.